

Katarzyna Grysińska-Jarmuła

Towarzystwo Historyczne w Bydgoszczy (Historischer Verein zu Bromberg) w latach 1880-1888

słowa kluczowe: Towarzystwo Historyczne, Bydgoszcz, Erich Schmidt

Początki kształtowania się towarzystw naukowych

Wiek XIX przyniósł zdecydowany rozwój nauk historycznych. Zjawisko to było szczególnie widoczne w Niemczech, gdzie w latach 20. i 30. XIX w. zaczęły powstawać pierwsze wyspecjalizowane towarzystwa historyczne, które zresztą stanowiły główną pod względem liczebności grupę towarzystw naukowych. Za najstarsze uważa się *Thüringisch-sächsischer Verein zur Erforschung der vaterländischen Alterthums und seiner Denkmale*, które zostało założone w 1819 r. w Naumburgu. Towarzystwa za podstawowy cel stawiały sobie ochronę zabytków, gromadzenie pamiątek i wydawanie periodyków¹. Istotnym czynnikiem w ich inicjowaniu i późniejszym rozwoju była pojawiająca się coraz wyraźniej potrzeba pielęgnowania regionalnej tożsamości narodowej². W podejmowanej działalności chodziło nie tyle o naśladowanie nauki akademickiej, co o prowadzenie badań nad przeszłością lokalną i regionu historycznego, niemniej już w II poł. XIX w. w pełni korzystały z wypracowanych przez środowiska akademickie podstaw metodologicznych³. Rozrastało się środowisko zawodowych historyków, pracowników naukowych – profesorów, a ich autorytet wzrastał do tego stopnia, że zaczęli wywierać wpływ na kształtowanie się świadomości historycznej i narodowej społeczeństwa. Niezwykła popularność nauk historycznych sprawiła, że historią zaczęło interesować się coraz szersze grono. Badanie przeszłości stawało się udziałem historyków amatorów, którzy z zapalem i niekiedy wielkim

¹ M. Niedzielska, *Niemieckie towarzystwa naukowe w Prusach w latach 1815-1920*, Toruń 1993, s. 42-45.

² G. Kunz, *Verortete Geschichte, regionales Geschichtsbewusstsein in den Deutschen Historischen Vereinen des. 19. Jahrhunderts*, Göttingen 2000, s. 13.

³ M. Niedzielska, op. cit., s. 49.

poświęceniem odkrywali dzieje rodzinnych stron⁴. Ważnym impulsem do zaktywizowania osób zainteresowanych historią, zarówno tych uprawiających tę dyscyplinę zawodowo, jak i amatorsko, było udostępnianie zbiorów archiwalnych.

Jednym z najstarszych towarzystw naukowych na terenie niemieckich prowincji wschodnich było niewątpliwie toruńskie *Copernicus-Verein für Wissenachft und Kunst* powołane w 1859 r. Jego powstanie na fali powszechnej mobilizacji społeczności toruńskiej w związku z przygotowaniem do obchodów trzechsetnej rocznicy urodzin Mikołaja Kopernika w naturalny sposób odzwierciedlało ewolucję niemieckich towarzystw historycznych dokonującą się pod wpływem przemian społecznych, gospodarczych i politycznych. Było to wprawdzie towarzystwo naukowe, ale swoje działania koncentrowało w dużej mierze na tematyce historycznej⁵.

W następnych latach na ziemiach polskich znajdujących się pod zaborem pruskim powstawały kolejne towarzystwa historyczne. W Elblągu w 1873 r. powołano *Elblinger Altherumsgesellschaft*⁶. Z podobną inicjatywą wystąpiono w Kwidzynie, gdzie już w 1875 r. ukonstytuowało się *Historischer Verein*⁷. Z kolei w 1879 r. powołano *Historischer Verein für die Stadt und Regierungsbezierk Danzig*⁸.

Bydgoskie Towarzystwo Historyczne powstało relatywnie późno w stosunku do innych towarzystw historycznych w Niemczech. Porównując jednak występowanie tego zjawiska w innych częściach wschodnich prowincji Cesarstwa Niemieckiego, w pełni wpisuje się w ogólną tendencję przejawiającą się pewnym opóźnieniem w stosunku do prowincji zachodnich. Warto jednak podkreślić, iż podobne towarzystwo w stolicy prowincji, do której administracyjnie należała Bydgoszcz, powstało dopiero w 1885 r.⁹

Towarzystwo Historyczne w Bydgoszczy funkcjonowało nieprzerwanie od 1880 do 1945 r., przy czym począwszy od 1902 r. po powołaniu przez władze Niemieckiego *Towarzystwa dla Sztuki i Nauki w Bydgoszczy* jako Wydział Historyczny w ramach wspomnianego towarzystwa, aczkolwiek zachowując wobec Poznania pewną samodzielność¹⁰.

⁴ K. Malinowski, *Niemieckie Towarzystwo Historyczne w Poznaniu w latach 1885-1919*, „Przegląd Zachodni” 1990, nr 3, s. 2-3.

⁵ M. Niedzielska, op. cit., s. 81; Eadem, *Dzieje toruńskiego towarzystwa Copernicus-Verein für Wissenschaft und Kunst (1853-1945)*, „Rocznik Toruński” 1983, t. 16, s. 115.

⁶ M. Niedzielska, *Niemieckie towarzystwa naukowe...*, s. 99.

⁷ Ibidem, s. 112.

⁸ Ibidem, s. 144.

⁹ M. Cygański, *Niemieckie Towarzystwo Historyczne w Poznańskim (1885-1945)*, „Przegląd Zachodni” 1969, nr 6, s. 322 n.

¹⁰ *Satzung der Deutschen Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg 1902*, Bromberg 1902; *Historia Bydgoszczy*, t. 1 (do roku 1920), red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1991, s. 597.

Zamierzeniem autorki jest zwrócenie uwagi na warunki i okoliczności powołania bydgoskiego towarzystwa, zarówno w kontekście regionalnym, jak i występujących ówczesnie tendencji w rozwoju badań historycznych. W dalszej części analizie poddana została działalność *Towarzystwa Historycznego* w pierwszych ośmiu latach jego funkcjonowania. W 1888 r. bydgoskie towarzystwo pod wpływem różnych czynników (omówionych w dalszej części tekstu) dokonało zmiany swojej nazwy, w zasadzie drobnej, ale jakże istotnej korekty, rozpoczynając tym samym kolejny etap swojej działalności już jako *Towarzystwo Historyczne Obwodu Nadnoteckiego w Bydgoszczy (Historische Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg)*.

Stan badań

Zagadnienie funkcjonowania *Towarzystwa Historycznego* w Bydgoszczy było kilkakrotnie poruszane w dotychczasowej literaturze. Są to jednak niewielkie teksty, raczej o charakterze przyczynkarskim, bez pełnego wykorzystania dostępnych źródeł archiwalnych, drukowanych i prasowych¹¹. Drugą grupę stanowią opracowania, w których niejako przy okazji nawiązuje się do niewielkiego fragmentu rozległej działalności *Towarzystwa Historycznego*¹². Wyjątek stanowi artykuł W. Garbaczewskiego¹³, w którym dokonano charakterystyki zbioru numizmatycznego towarzystwa. Innym przykładem są prace współczesnych historyków: niemieckiego Stefana Dyroffa oraz francuskiego Thomasa Serriera. S. Dyroff, zajmując się kulturą pamięci, w ramach jednego spośród trzech wyodrębnionych obszarów tekstu (pozostałe to obraz i rytuał) analizował kulturę elit, których

¹¹ Do grupy tej należałoby zaliczyć zaledwie 3,5-stronnicowy tekst: G. Ohlhoff, *Towarzystwo Historyczne dla Dystryktu Nadnoteckiego w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 1994, t. 16, s. 109-112; czy inny jego artykuł, który ukazał się w czasopiśmie „Bromberg” w setną rocznicę powstania *Towarzystwa Historycznego*, Idem, *Vor 100 gegründet. Die Historische Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg*, „Bromberg” 1980, nr 64, s. 6-9. Należy wspomnieć także artykuł poświęcony działalności *Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy*, w strukturach którego w okresie późniejszym znalazło się bydgoskie *Towarzystwo Historyczne*, H. Rasmus, *Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich*, red. M. Grzegorz, Z. Biegański, Bydgoszcz 1996, s. 108-114.

¹² Do prowadzonych przez towarzystwo badań archeologicznych i ich wyników sięgają późniejsi archeolodzy zajmujący się tematyką bydgoską: Cz. Potemski, *Problematyka badań archeologicznych w powiecie bydgoskim*, Prace Komisji Historii BTN, t. 1, 1963, s. 5-10; J. Woźny, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy od paleolitu do początków średniowiecza*, Toruń 2003, s. 16-17. Drugą grupę stanowią autorzy prac związanych z początkami bydgoskiego muzeum miejskiego, z racji faktu iż zbioru *Towarzystwa Historycznego* stanowiły podwalinę wspomnianego muzeum, np. Z. Hojka, *Muzeum w Bydgoszczy 1923-2008*, Dzieje i zbiory, Bydgoszcz 2008, s. 10-12.

¹³ W. Garbaczewski, *Zbiór numizmatyczny Towarzystwa Historycznego Obwodu Nadnoteckiego w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 2007, t. 29, s. 269-280.

ambicją było badanie i opracowywanie przeszłości regionu zgodnie ze standardami naukowymi. Z uwagi na fakt, iż pionierską rolę w tym przedsięwzięciu odegrało bydgoskie towarzystwo historyczne S. Dyroff przeanalizował jego działalność właśnie w tym kontekście¹⁴. Do budowania świadomości regionalnej i udziału w tym przedsięwzięciu powstających dość licznie w XIX w. towarzystw historycznych nawiązuje także T. Serrier¹⁵.

Pokłosiem wieloletniej i aktywnej działalności *Towarzystwa Historycznego* w Bydgoszczy jest nie tylko dość dobrze zachowana spuścizna archiwalna, ale i zbiór druków, począwszy od rocznych sprawozdań, poprzez periodyki, mniejsze lub większe druki i opracowania okolicznościowe pochodzące naturalnie z okresu pruskiego¹⁶.

Historische Gesellschaft für die Provinz Posen

Powstanie w Poznaniu *Towarzystwa Historycznego* (*Historische Gesellschaft für die Provinz Posen*) w 1885 r. było efektem wzrostu zainteresowania przeszłością regionu, zwłaszcza w kręgach niemieckiej inteligencji poznańskiej. Nie miała ona wcześniej do dyspozycji instytucji, która inicjowałaby takie działania i wspierała wysiłki miejscowych historyków. W dużo korzystniejszej sytuacji znajdowała się ludność polska, z uwagi na założone w 1859 r. *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk*. Nowe możliwości rozwoju badań historycznych pojawiły się z chwilą powstania w Poznaniu w 1869 r. niemieckiego archiwum państwowego. W mieście pojawili się zawodowi, wykształceni archiwiści, z dyrektorem archiwum dr. Ch. Meyerem i jego następcą dr. B. Endrulatem na czele. Wszyscy oni byli zainteresowani prowadzeniem badań historycznych¹⁷. Pomysł zorganizowania niemieckiego towarzystwa naukowego w stolicy prowincji popierała pruska administracja, której de facto pracownikami byli m.in. archiwiści. To z ich środowiska wyszła uwieńczona sukcesem inicjatywa powołania owej instytucji. Głównym celem jej działania miało być badanie wpływów niemieckich w przeszłości prowincji, krzewienie wiedzy historycznej o regionie i budzenie zamilowania do historii¹⁸.

¹⁴ S. Dyroff, *Erinnerungskultur im deutsch-polnischen Kontaktbereich. Bromberg und der Nordosten der Provinz Posen (Wojewodaschaft Poznań) 1871-1939*, Osnabrück 2007, s. 41-58.

¹⁵ T. Serrier, *Provinz Posen, Ostmark, Wielkopolska. Einige Grenzregion zwischen Deutschen und Polen 1848-1914*, Marburg 2005, s. 155-156.

¹⁶ Najważniejszą pracą okolicznościową jest opracowanie: E. Schmidt, *Geschichte der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg während der ersten fünfundsanzig Jahre 1880-1905*, Posen 1905, ss. 30. Tekst ukazał się jednocześnie w periodyku *Historische Gesellschaft für die Provinz Posen*, w numerze specjalnym, w całości poświęconym 25. rocznicy powstania Towarzystwa Historycznego w Bydgoszczy: „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 1905, nr 11, s. 171-200.

¹⁷ K. Malinowski, op. cit., s. 3.

¹⁸ B. Endrulat, *Über die Aufgaben der Historische Gesellschaft*, „Zeitschrift der Historischen

Należy pamiętać, iż poznańskie towarzystwo historyczne powstało dopiero 5 lat po założeniu towarzystwa bydgoskiego. Fakt ten stanowił ważne wydarzenie w dziejach miasta, prowincji, w rozwoju badań regionalnych, ale także istniejącego już związku bydgoskiego. Doskonale zdawano sobie jednak sprawę z tego, iż zgodnie z założeniami statutowymi towarzystwo poznańskie będzie starało się obejmować swoim zasięgiem działania całą Prowincję Poznańską, a więc również Bydgoszcz i okolice, czyli teren dotychczasowego działania bydgoskiego *Towarzystwa Historycznego*.

Towarzystwo Historyczne w Bydgoszczy

Mieszkańcy Bydgoszczy w połowie XIX w. mieli dość ograniczone możliwości uczestniczenia w życiu kulturalnym i naukowym. W zasadzie do powstania nowych instytucji kulturalnych (poza funkcjonującym teatrem i towarzystwami muzycznymi) doszło w ostatniej ćwierci XIX w. i w pierwszych latach XX w. Miasto pozbawione było ośrodka uniwersyteckiego, nie miało instytucji naukowo-badawczych. Obowiązek ten przejmowały stowarzyszenia naukowe i zawodowe. W 1857 r. powstało niemieckie *Towarzystwo Techniczne* (Technischer Verein), w 1865 r. *Towarzystwo Przyrodnicze* (Naturwissenschaftlicher Verein), zaś od 1878 roku funkcjonowało *Towarzystwo Sztuki* (Kunst Verein). Dwa lata później do grona tego dołączyło *Towarzystwo Historyczne*. Dopiero w 1903 r. założono w Bydgoszczy bibliotekę miejską subwencjonowaną ze środków rządowych, zaś w 1906 r. powołano *Królewski Instytut Rolniczy im. Cesarza Wilhelma*. (Königliches Kaiser-Wilhelm-Institut für Landwirtschaft)¹⁹.

Zebranie założycielskie *Towarzystwa Historycznego* (*Historischer Verein*) odbyło się 29 października 1880 r.²⁰ Spotkanie poprzedził apel w miejscowej prasie. Dwa dni wcześniej, tj. środę 27 października 1880 r., w dodatku do „Bromberger Zeitung” w rubryce poświęconej wiadomościom lokalnym ukazała się informacja wzywająca wszystkich mieszkańców zainteresowanych nauką, jej rozwojem, na spotkanie, które miało się odbyć w piątek 29 października o godzinie 18 w restauracji Sauera²¹.

Jednym z impulsów, który zaktywizował środowisko bydgoskie do podjęcia działań zmierzających w kierunku założenia organizacji o znamionach

Gesellschaft für die Provinz Posen zugleich Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg“ 1885, nr 1, s. 5-13; K. Malinowski, op. cit., s. 3.

¹⁹ *Historia Bydgoszczy...*, s. 596-597.

²⁰ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Wiedzy, sygn. 476/22. Protokół zebrania z dn. 29.10.1880; *Locales und Provinzielles. Historischer Verein*, „Bromberger Zeitung” nr 296 z dn. 30.10.1880; *Locales und Provinzielles. Historischer Verein*, „Bromberger Zeitung” nr 309 z dn. 12.11.1880.

²¹ E. Schmidt, op. cit., s. 2.

naukowości, była Prowincjonalna Wystawa Rzemieślnicza (Provinzial-Gewerbeausstellung) odbywająca się w Bydgoszczy w dniach od 15 maja do 15 lipca 1880 r. Wystawa miała zgoła inny charakter niż poprzednie (np. wystawa z roku 1855 czy 1868). Schyłek lat 70. i lata 80. XIX w. były czasem rozkwitu liberalizmu i jego duch w pełni obecny był na wystawie, która przede wszystkim miała ukazać prawdziwy obraz bujnie rozwijającego się w ostatnim czasie rzemiosła i przemysłu, także we wschodnich prowincjach państwa niemieckiego. Osobne miejsce podczas wystawy zorganizowanej na powierzchni ponad 29 tys. m² zajmowały ekspozycje związane z budownictwem, sztuką, rzemiosłem artystycznym, efektami badań naukowych czy choćby instrumenty muzyczne, tudzież inne przedmioty wykorzystywane w procesie edukacji²². Szczególne zainteresowanie, ale i zdziwienie miejscowych zwiedzających wzbudzał dział rzemiosła artystycznego, w którym można było podziwiać zabytki archeologiczne i inne przedmioty o wartości historycznej pochodzące z Bydgoszczy i okolic. Część spośród oglądających, zaskoczonych bogactwem wystawionych ekspozycji dokumentujących historię miasta i regionu, niemal natychmiast podjęła dyskusję na temat przyszłości wspomnianych ekspozycji. Obawiano się ich rozproszenia w prywatnych rękach, co w przyszłości w wielu wypadkach mogłoby okazać się zgubne. Narodził się pomysł powołania stowarzyszenia, które w pierwszej kolejności zajęłoby się zgromadzeniem wszystkich zabytków w jednym miejscu, a następnie przejęłoby opiekę nad powstałym zbiorem. Dodatkowo podejmowałoby działania zmierzające do pozyskiwania kolejnych ekspozycji związanych z historią miasta i regionu²³.

Głównym inicjatorem powołania *Towarzystwa Historycznego* w Bydgoszczy był kupiec i radca miejski Hermann Franke²⁴. O pomoc w realizacji przedsięwzięcia zwrócił się do dyrektora miejscowego gimnazjum królewskiego dr. Wilhelma Guttmanna. Na zebraniu założycielskim, w którym uczestniczyło 16 osób omówiono kwestie związane z celami powoływanego do życia związku. H. Franke przedstawił projekt statutu opracowany w oparciu o statut *Freiberskiego Towarzystwa Starożytności* (Freiberger Altertumsverein), powołanego do życia w marcu 1860 r. przez Heinricha Gerlacha²⁵. Celem przedyskutowania przedstawionych

²² *Industrie und Gewerbe in Bromberg. Eine Darstellung der industriellen Entwicklung Brombergs vom technisch-wirtschaftlichen Standpunkte unter besonderer Berücksichtigung der letzten 50 Jahre*, verfasst von Gewerberat Böhm, Bromberg 1907, S. 313.

²³ E. Schmidt, op. cit., s. 3.

²⁴ *Jahresbericht des Historischen Vereins zu Bromberg für die Jahre 1880 und 1881* (dalej: *Jahresbericht...1880/1881*), s. 1.

²⁵ *Geschichte des Freiburger Altertumsvereins*, http://www.freiberger-altertumsverein.de/cm/index.php?option=com_content&view=article&id=2&Itemid=10 (dostęp: 1.07.2016).

założeń statutowych i opracowania właściwego dokumentu powołano specjalną komisję. W jej skład weszli: Wilhelm Guttman, Hermann Franke, dr Ernst Otto Hopp i Wilhelm Munscheid (redaktorzy lokalnych gazet), Wilhelm Sell (inspektor budownictwa wodnego), Ernst Keil (kontroler katastralny), Moritz Friebe (nauczyciel). Niespełna dwa tygodnie później, 11 listopada 1880 r., odbyło się walne zebranie, na którym przedłożono gotowy statut²⁶.

Nowo założone *Towarzystwo Historyczne* stawiało przed sobą trzy podstawowe cele: 1. poszukiwania, opieka nad prowadzeniem badań oraz troska o przechowywanie zabytków starożytności i pozostałości o wartości historycznej szczególnie z Bydgoszczy i Obwodu Nadnoteckiego, 2. systematyczne porządkowanie pozyskanych eksponatów i źródeł historycznych, 3. upublicznianie wyników swoich prac i inicjatyw poprzez wykłady i wydawnictwa.

Na czele towarzystwa stał 5-osobowy zarząd, wybierany na rok przez odbywające się corocznie w październiku walne zebranie sprawozdawczo-wyborcze. Zakładano możliwość wzmocnienia zarządu poprzez zwiększenie liczby jego członków. W gestii zarządu leżało dysponowanie środkami finansowymi towarzystwa oraz przyjmowanie nowych członków. Mogli nimi być nie tylko mieszkańcy Bydgoszczy. Przewidywano członkostwo honorowe, które przyznawane było na wniosek zarządu. Osoby, które je uzyskały, były zwolnione z opłaty członkowskiej. Wszystkich pozostałych obowiązywała roczna składka w wysokości 5 marek²⁷. W 1888 r. kwota ta wzrosła do 6 marek²⁸. W zamian członkowie mogli uczestniczyć w spotkaniach i wykładach organizowanych przez towarzystwo oraz bezpłatnie korzystać z biblioteki. Rezygnacja z członkostwa następowała po przedstawieniu stosownego pisma zarządowi. Dla podjęcia ważnej decyzji konieczna była obecność trzech członków zarządu. Statut zakładał regularne spotkania członków towarzystwa (nie określono częstotliwości), podczas których planowano omawiać przedsięwzięcia podejmowane przez towarzystwo, wygłaszać wykłady, zapoznawać zebranych z posiadanymi zbiorami, dyskutować, etc. W spotkaniach mogły uczestniczyć osoby spoza towarzystwa, ale zobowiązane były do uiszczania opłaty. Zakładano możliwość dokonania zmian w statucie. Wymagana była jednak większość absolutna spośród wszystkich oddanych głosów²⁹. Podczas listopadowego spotkania powołano przewidziany statutem 5-osobowy zarząd, wybrano osoby wchodzące w jego skład, ale miały one wspólnie rozdzielić między siebie funkcje: przewodniczącego, sekretarza, skarbnika

²⁶ APB, sygn. 476/22 (Protokół spotkań w dn. 29. 10. 1880 roku i 11. 11. 1880 roku); E. Schmidt, op. cit., s. 3.

²⁷ *Satzungen für den Historischen Verein zu Bromberg*, Bromberg 1880, s. 1-4.

²⁸ E. Schmidt, op. cit., s. 12.

²⁹ *Satzungen für den Historischen Verein zu Bromberg...*, s. 1-4.

i bibliotekarza. W gronie tym znaleźli się: Guttman, Keil, Franke i Friebe, którzy objęli stanowiska w podanej powyżej kolejności. Piątym członkiem zarządu został Sell. Zarząd uzupełniono o przedstawicieli prasy, tj. redaktorów naczelnych gazet: „Bromberger Zeitung” – Wilhelma Munscheida oraz „Ostdeutsche Presse” – Ernsta Ottona Hoppa. Jeszcze w tym samym roku do grona tego dołączyli: nowy redaktor naczelny „Ostdeutsche Presse” – dr Paul Hörner, nauczyciel dr Gottfried Görres oraz radca Karl Kost³⁰.

Jednym z pierwszych, priorytetowych zadań było skupienie w szeregach towarzystwa jak największej liczby członków. Celowi temu miało służyć m.in. wysyłanie imiennych zaproszeń do urzędników miejskich, pracowników administracji państwowej. Jak stwierdził E. Schmidt „starania te przyniosły dobre wyniki”. Jeszcze w 1880 r., a więc zaledwie w ciągu kilku tygodni, liczba członków osiągnęła 88. W gronie tym znajdowało się 42 wysokich urzędników, 27 kupców i rzemieślników, 18 przedstawicieli wolnych zawodów i jeden oficer³¹. Jesienią 1881 r. towarzystwo zrzeszało już 94 osoby³². W kolejnych dwóch latach liczba członków utrzymywała się powyżej 90³³. Jednakże w 1884 r. spadła do 76, osiągając ostatecznie najniższą liczbę w 1887 r. Było ich wówczas zaledwie 56³⁴. Od tego roku pojawiła się ponownie tendencja wzrostowa. Malejącą liczbę członków wieloletni działacz towarzystwa E. Schmidt tłumaczył wykruszeniem się osób, które ochoczo przystąpiły do towarzystwa w momencie jego powstania, jednakże ich entuzjazm i zapał szybko opadły³⁵.

Po kilku latach nastąpiły pierwsze zmiany w składzie zarządu. W 1883 r. ze względów zdrowotnych odszedł W. Munscheid, zaś w 1884 r. W. Sell. Z kolei w 1885 r. Bydgoszcz, a tym samym szeregi towarzystwa, opuścił dr M. Friebe, który uzyskał posadę dyrektora gimnazjum we Wschowie. Za wieloletnią działalność w strukturach towarzystwa jako archiwisty uhonorowano go, przyznając status członka honorowego. W tym samym czasie zarząd opuścili: radca K. Kost i nauczyciel dr G. Görres. Nowymi członkami wybrani zostali: Christoph von Tiedemann, radca Richard Kneuper, nauczyciele: Heinrich Kiehl, Georg Nehlipp, który objął funkcję archiwisty, oraz redaktor Gustav Spiethoff. W 1885 r. do grona tego dołączył Konrad Heberling³⁶. Tak liczne zmiany w zarządzie utrudniały

³⁰ E. Schmidt, op. cit., s. 4; w sprawozdaniu rocznym podpisanym przez zarząd z wyszczególnieniem nazwisk brakuje redaktorów, por.: *Jahresbericht... 1880/1881*, s. 6.

³¹ E. Schmidt, op. cit., s. 5.

³² *Jahresbericht... 1880/1881*, s. 6.

³³ Odpowiednio: w 1882 – 92; 1883 – 91.

³⁴ E. Schmidt, op. cit., s. 8.

³⁵ *Ibidem*, s. 9.

³⁶ *Jahresbericht des historischen Vereins zu Bromberg für das Jahr 1884/1885*, [w:] *Jahrbuch des Bromberger historischen Vereins für den Netzedistrikt* (dalej: *Jahrbuch...*), 1886, s. 1.

w niektórych przypadkach płynne funkcjonowanie towarzystwa. Z drugiej strony fakt, iż do zarządu wszedł Ch v. Tiedemann, prezydent regencji bydgoskiej, któremu powierzono jednocześnie funkcję honorowego przewodniczącego, podniósł rangę *Towarzystwa Historycznego*³⁷. W 1885 r. honorowe członkostwo towarzystwa uzyskał profesor Wilhelm Schwartz, ówczesny dyrektor gimnazjum im. Królowej Luisy w Berlinie, znany i zasłużony w Prowincji Poznańskiej poszukiwacz zabytków przeszłości³⁸.

Kolejne zmiany w zarządzie *Towarzystwa Historycznego* nastąpiły w roku 1886/1887: G. Spiethoff wyjechał z Bydgoszczy, po tym jak otrzymał posadę w Gelsenkirchen, zaś R. Kneuper zmarł przedwcześnie. Nowymi członkami zarządu zostali dyrektor bydgoskiego seminarium Gustav Roher i prof. Heinrich Contzen, który niezbyt długo pełnił tę funkcję, zmarł w 1888 r. Z początkiem listopada 1887 r. ze sprawowania opieki nad zbiorami zrezygnował G. Nehlipp. Zadania tego podjął się nowy członek zarządu Erich Schmidt³⁹.

Erich Schmidt był jednym z najaktywniejszych członków *Towarzystwa Historycznego* i należy do grona szczególnie zasłużonych badaczy dziejów Bydgoszczy. W szeregi towarzystwa wstąpił w 1885 r. (w 1886 r. był członkiem zarządu) i pozostał nim do swojej śmierci, czyli do 1911 r. Jego zainteresowania badawcze skupiały się na dziejach miasta do 1772 r., a jednym z jego istotniejszych dokonań było przetłumaczenie na język niemiecki i przygotowanie do edycji źródłowej dokumentu lokacyjnego miasta z 1346 r.⁴⁰

W takiej formie bydgoskie *Towarzystwo Historyczne* funkcjonowało do 1888 r., kiedy to zmieniono jego nazwę na *Towarzystwo Historyczne dla Dystryktu Nadnoteckiego w Bydgoszczy* (Historische Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg). Zmiana ta była związana m.in. z faktem powstania w 1885 r. *Towarzystwa Historycznego dla Prowincji Poznańskiej* (Historische Gesellschaft für die Provinz Posen), którego choćby nazwa sugerowała, iż swoim zasięgiem obejmie ono całą Prowincję Poznańską. Taki wariant z całą pewnością nie w pełni odpowiadał bydgoskim działaczom. Mieli już kilkuletnie doświadczenie,

³⁷ E. Schmidt, op. cit., s. 13.

³⁸ Ibidem, s. 10; J.E. Kaczmarek, *Organizacja badań ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu (1720-1958)*, Poznań 1996, s. 342.

³⁹ *Jahresbericht des Bromberger historischen Vereins für den Netzedistrikt. B. October 1886 bis Januar 1888*, [w:] *Jahrbuch...* 1888, s. 81.

⁴⁰ Szerzej na temat spuścizny historycznej i dokonań E. Schmidta: M. Romaniuk, *Erich Schmidt historyk staropolskiej Bydgoszczy*, [w:] *Polska w kręgu polityki, kultury i gospodarki europejskiej. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. Maksymiliana Grzegorza*, Bydgoszcz 2007, s. 245-247; K. Grysińska-Jarmuła, *Spuścizna historyczna Ericha Schmidta. Polsko-niemieckie dziedzictwo*, [w:] *Polskie obywatelstwo na emigracji*, red. S. Kowalska, D. Frączak, Poznań-Kalisz 2016, s. 139-152.

ugruntowaną pozycję w lokalnej społeczności i pragnęli kontynuować swoją działalność i to niezależnie od struktur poznańskich. Dalecy byli od podporządkowywania się nowo powstałemu towarzystwu pod jakimkolwiek względem. Nowa nazwa miała podkreślać odrębność i wskazywać na rozgraniczenie stref wpływów. Warto zwrócić uwagę na fakt, iż w nowej nazwie znalazło się określenie terytorialne, które było już politycznie nieaktualne⁴¹. Podczas zebrania zarządu w 1888 r. podjęto także decyzję o przystąpieniu do związku niemieckich towarzystw historycznych i starożytnych (*Gesamtverein der Deutschen Geschichts- und Altertumsverein*)⁴². We wrześniu tegoż roku przedstawiciele *Towarzystwa Historycznego* (Guttmann, Franke i Schmidt) uczestniczyli w odbywającym się w Poznaniu zjeździe związku⁴³.

Finanse

Dochody towarzystwa pochodziły głównie ze składek członkowskich. Wpływy wykazują, że nie wszyscy uiszczali je regularnie. W pierwszym roku działalności towarzystwa do kasy wpłynęło 447,5 marek, z czego wydano 436,69. Wydatki były stosunkowo duże z uwagi na fakt, iż był to pierwszy rok działalności towarzystwa i należało zakupić materiały niezbędne do dalszego funkcjonowania (szafki, przybory biurowe, pieczęć, etc.). W kolejnym roku wpływy ze składek wynosiły 460 marek, a dodatkowe 20 marek pochodziło ze sprzedaży podwójnych monet, przy czym koszty utrzymania towarzystwa wyniosły zaledwie 188,99 marek. W konsekwencji w kasie pozostawało nadal ponad 300 marek. Tendencja ta utrzymywała się w następnych latach. Dzięki temu zarząd mógł dokonywać zakupu dokumentów, książek, nowych monet. W 1884 r. niewydane pieniądze trafiły do kasy oszczędnościowej. Po zamknięciu roku rozliczeniowego 1884/1885 (z saldem 782,10 marek) kolejne oszczędności ulokowano w kasie. Podobnie uczyniono w następnych latach⁴⁴.

⁴¹ Netzedistrikt (niem.) – jednostka podziału terytorialnego na ziemiach polskich zagarniętych przez Prusy w trakcie I rozbioru. Funkcjonowała w latach 1775-1807. Stolicą obwodu nadnoteckiego była Bydgoszcz, w 1777 r. obwód obejmował cztery landratury: bydgoską, inowrocławską, kamieńską i walecką, por.: Z. Biegański, *Kształt terytorialno-administracyjny regionu kujawsko-pomorskiego w XIX i XX wieku*, [w:] *Związki Kujaw i Pomorza na przestrzeni wieków*, Prace Komisji Historii BTN, t. 17, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Bydgoszcz 2001, s. 43.

⁴² *Gesamtverein der Deutschen Geschichts- und Altertumsverein* ukonstytuowało się w 1852 r. Jego współtwórcy mieli aspiracje do przejęcia kontroli nad powstającymi towarzystwami historycznymi, a także szerszego wykorzystania badań historycznych w polityce, M. Nieldzielska, *Niemieckie towarzystwa naukowe...*, s. 40.

⁴³ E. Schmidt, op. cit., s. 13.

⁴⁴ *Jahresbericht des historischen Vereins zu Bromberg für das Jahr 1880/1881-1883/1884; Jahresbericht des historischen Vereins zu Bromberg für das Jahr 1884/1885*, [w:] *Jahrbuch...*

Działalność Towarzystwa Historycznego

W ciągu pierwszych ośmiu lat funkcjonowania bydgoskie *Towarzystwo Historyczne* mniej lub bardziej aktywnie działało na kilku płaszczyznach: 1. kluczowym zadaniem było organizowanie wykopalisk archeologicznych i gromadzenie pozyskanych w ich trakcie oraz drogą darowizn zabytków oraz opieka nad zbiorami, 2. podejmowanie działań w kierunku udostępnienia zgromadzonych materiałów szerszej publiczności, 3. starania nad stworzeniem własnej biblioteki, 4. aktywizacja lokalnej społeczności poprzez działalność odczytową i popularyzatorską, 5. działalność wydawnicza.

Wykopaliska archeologiczne⁴⁵

Rozpowszechniona w lokalnej prasie informacja na temat powołania w Bydgoszczy *Towarzystwa Historycznego* ze szczegółowym wyjaśnieniem czytelnikom jego zadań statutowych szybko zaczęła przynosić efekty. Ze strony mieszkańców Bydgoszczy i okolicznych miejscowości napływały liczne dowody zainteresowania, wsparcia, ale przede wszystkim informacje na temat rozmaitych odkryć. Każdego roku grono ofiarodawców towarzystwa powiększało się. Wśród nich znajdowali się przedstawiciele administracji rządowej, władz miejskich, ale i zwykli obywatele miasta czy mieszkańcy podbydgoskich miejscowości, będący i niebędący członkami. Władze Regencji Bydgoskiej poleciły swoim starostom (landratom) oraz inspektorom budowlanym zwracać szczególną uwagę na pojawiające się podczas prac budowlanych obiekty o wartości historyczno-kulturowej i niezwłoczne informowanie o każdym takim fakcie *Towarzystwa Historycznego*⁴⁶. W akcję tę włączyły się większe przedsiębiorstwa, związki i instytucje (np. Haffenbau-Aktiegesellschaft, Königliche Eisenbahn-Direktion, Landwirtschaftliche Central-Verein für den Netze-Distrikts czy Szkoła Realna w Bydgoszczy⁴⁷), a także osoby prywatne⁴⁸.

W pierwszym roku funkcjonowania *Towarzystwo Historyczne* przeprowadziło z powodzeniem własne badania archeologiczne. Pierwsze z nich miały miejsce w Lubaszczu k. Nakła, gdzie tamtejszy właściciel dóbr rycerskich, Ritter, odkrył na terenie swojej posiadłości grób skrzynkowo-kamienny. Jeszcze w 1881 roku

1886, s. 84; *Jahresbericht der Bromberger historischen Vereins für den Netzedistrikt. A. October 1885-1886, B. October 1886 bis Januar 1888* [w:], *Jahrbuch...* 1886, s. 81, 85.

⁴⁵ Poniżej przedstawiono najistotniejsze (zdaniem autora) przedsięwzięcia z zakresu „wykopalisk archeologicznych” przeprowadzone w ciągu pierwszych ośmiu lat funkcjonowania towarzystwa. Nie jest to pełna lista. Omówienie wszystkich podejmowanych działań można znaleźć w rocznych sprawozdaniach.

⁴⁶ *Jahresbericht...1880/1881*, s. 4.

⁴⁷ APB, sygn. 476/22 (liczne pisma z informacjami o konkretnych znaleziskach).

⁴⁸ „Ostdeutsche Presse“, nr 158, z dn. 16.06.1881, Beilage, s. 2.

przeprowadzono prace wykopaliskowe w podbydgoskim Zamczysku na znajdującym się na południowym zboczu wzniesienia cmentarzysku całopalnym. Wydobyto wówczas dwie całe urny oraz brązowy pierścionek. Znaleźiska pochodziły zapewne w okresie kultury łużyckiej⁴⁹. Przed walnym zebraniem podsumowującym pierwszy rok działalności *Towarzystwa Historycznego* dla jego członków zorganizowano wycieczkę na miejsce prac wykopaliskowych w Zamczysku⁵⁰.

Kolejne badania przeprowadzono z początkiem 1882 r. w Niecponicach (ob. dzielnica Bydgoszczy – Fordon), gdzie znajdowało się cmentarzysko popielicowe kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza⁵¹. Odkryto 16 popielnic, przepalone kości ludzkie oraz przetopione przedmioty brązowe⁵². W związku z tym przedsięwzięciem do Bydgoszczy w styczniu 1882 r. po raz pierwszy przybył dyrektor Zachodniopruskiego Muzeum Prowincjalnego w Gdańsku prof. Hugo Wilhelm Conwentz⁵³. Był to nie tylko początek współpracy między tymi dwiema instytucjami, ale dla bydgoskiego środowiska archeologów amatorów doskonała okazja do zdobycia jakże potrzebnego im doświadczenia i fachowej wiedzy archeologicznej⁵⁴. Niestety, nie wszystkie działania w zakresie badań archeologicznych kończyły się sukcesem. Podjęcie wykopalisk mających na celu poszukiwanie „skarbów po potopie szwedzkim” nie przyniosło spodziewanych rezultatów. Podobnie było w przypadku prac na wałach w okolicach miejscowości Działy pod Bydgoszczą (ob. część dzielnicy Bydgoszczy – Osowa Góra) oraz okolicach wsi Prądy Młyn (ob. dzielnica Bydgoszczy). Brak znalezisk nie zniechęcał członków towarzystwa, którzy podkreślali, że ich celem jest poszukiwanie, a to kończy się z różnym skutkiem⁵⁵.

W 1885 r. przeprowadzono prace wykopaliskowe w Tryszczyńcu, gdzie odkryto grób skrzynkowy w okresie kultury pomorskiej z okresu wczesnożelaznego oraz prace w dorzeczu Brdy, które zaowocowały ważnymi znaleziskami znacznie podnoszącymi wartość zbioru *Towarzystwa Historycznego*⁵⁶.

⁴⁹ Ibidem, s. 5; C. Potemski, op. cit., s. 7.

⁵⁰ *Jahresbericht... 1881/1882*, s. 1.

⁵¹ APB, sygn. 476/22 (*Ausgrabungen des Bromberger historischen Vereins auf dem Urnenfund in Nicponie* wycinek prasowy, bez określenia źródła).

⁵² J. Woźny, op. cit., s. 17.

⁵³ APB, sygn. 22. (*Ausgrabungen des Bromberger historischen Vereins auf dem Urnenfund in Nicponie* wycinek prasowy, bez określenia źródła); APB, sygn. 23. List od von Conwentza z dn. 15 stycznia 1882 r.

⁵⁴ E. Schmidt, op. cit., s. 7.

⁵⁵ Ibidem, s. 8.

⁵⁶ *Jahresbericht des Historischen Vereins zu Bromberg für das Jahr 1884-1885*, [w:] *Jahrbuch... 1886*, s. 82.

Powołanie *Towarzystwa Historycznego* w Bydgoszczy miało przełomowe znaczenie dla bydgoskich badań archeologicznych. W ciągu kilkunastu lat istnienia prowadziło racjonalne, naukowe gromadzenie pamiątek archeologicznych i historycznych. Należy jednak pamiętać, iż większość członków towarzystwa była historykami amatorami, miłośnikami przeszłości, ale niestety bez przygotowania merytorycznego. Konsekwencją tego jest brak fachowej dokumentacji z poszczególnych wykopalisk, map, a tym samym lokalizacji odkryć⁵⁷.

Zbiory i wystawiennictwo

Podsumowując pierwszy rok funkcjonowania, *Towarzystwo Historyczne* mogło się poszczycić posiadaniem w swoich zbiorach archeologicznych 25 urn (w większości dobrze zachowanych), 11 narzędzi wykonanych z kości, 15 toporów kamiennych, kilkunastu ozdób wykonanych z brązu i bursztynu, 2 srebrnych klamr na rękę, dzidy z brązu. Do wartościowych znalezisk historycznych należałoby zaliczyć m.in.: 7 mieczy, 8 lanc, nóż, ostrogi, wędzidło czy płaskorzeźbę kościoła Bernardynów⁵⁸. Każdy kolejny rok przynosił nowe wykopaliska i zbiór systematycznie się powiększał, zwłaszcza, że eksponaty pochodziły nie tylko z prowadzonych przez towarzystwo prac archeologicznych, ale i z zakupów oraz darowizn, czasami dość licznych⁵⁹. Chętnie przyjmowano przedmioty o wartości historycznej, które często pochodziły z przypadkowych odkryć i ofiarowywane były przez znalazców. Rosnąca liczba eksponatów cieszyła, ale i rodziła nowe problemy. Największym z nich był brak odpowiednich pomieszczeń. Niemal od początku funkcjonowania towarzystwa podjęto starania o odpowiednie zabezpieczenie zbiorów i – co najistotniejsze – udostępnienie ich szerszemu gronu zainteresowanych. Dzięki przychylności i uprzejmości Prowincjonalnego Kolegium Szkolnego w Poznaniu *Towarzystwo Historyczne* otrzymało do swojej dyspozycji niewielką salę mieszczącą się w budynku miejscowego Gimnazjum Królewskiego, gdzie początkowo przechowywano wszystkie zgromadzone eksponaty. Zarządowi udało się pozyskać szafy, stoły, szklane skrzynie i regały, co pozwoliło na podjęcie prac porządkowych i inwentaryzację zebranego materiału. Głównym celem było przygotowanie wystawy⁶⁰. Prace nad nią były kolejnym impulsem do przekazywania na rzecz *Towarzystwa Historycznego* eksponatów przez osoby prywatne. Dwa pokaźnie zbiory podarował przy tej okazji kontroler splawów Henke. W ramach pierwszego znajdował się egzemplarz broni wykonanej

⁵⁷ C. Potemski, s. 11; J. Woźny, op. cit., s. 16.

⁵⁸ *Jahresbericht... 1880/1881*, s. 6

⁵⁹ Wszystkie darowizny i darczyńcy wliczani są skrupulatnie w sprawozdaniach rocznych *Towarzystwa Historycznego*.

⁶⁰ *Jahresbericht... 1880/1881*, s. 4.

z kamienia i drobne urządzenia gospodarcze pochodzące z okolic Bydgoszczy, zaś drugi stanowiły broń i narzędzia z wyspy Rugii oraz najprawdopodobniej z Ameryki⁶¹.

W dniu 5 maja 1881 r. bibliotekarz dr Moritz Friebe kierujący przygotowaniem do wystawy z satysfakcją poinformował zarząd *Towarzystwa Historycznego*, że jest ona gotowa. Oficjalne otwarcie wystawy nastąpiło 15 czerwca 1881 r. Ekspozycje można było podziwiać trzy razy w tygodniu: w środy, soboty i niedziele. Opłata za wstęp wynosiła 25 fenigów⁶². Przygotowanie wystawy należy uznać za wielkie osiągnięcie działającego zaledwie od kilku miesięcy *Towarzystwa Historycznego*. Był to dowód zaangażowania, mobilności, a przede wszystkim konkretnej, efektywnej działalności nie tylko na polu poszukiwań archeologicznych, ale i upowszechniania nauki i kultury. Tymczasem członkowie towarzystwa i zarządu pozytywnie zaskoczeni wynikami kolejnych prac archeologicznych i żywym odzewem na podejmowane inicjatywy ze strony mieszkańców coraz częściej myśleli już nie tylko o wystawie, ale o zorganizowaniu Muzeum Miejskiego lub Muzeum Dystryktu Nadnoteckiego, w którym zostałyby umieszczone wszystkie ekspozycje⁶³. Plan ten zrealizowano w pewnym sensie w 1890 r.

Problemem nadal pozostawała kwestia lokalu. Rozmowy z przedstawicielami władz miejskich na temat nowego pomieszczenia podejmowano już w 1885 r. Wówczas nie przyniosły one spodziewanego rezultatu⁶⁴. Podczas walnego zebrania odbywającego się styczniu 1888 r. po raz pierwszy poruszono kwestię kościoła Klarysek, jako nowego potencjalnego miejsca, gdzie można byłoby przechowywać wszystkie ekspozycje⁶⁵. Na polecenie członka zarządu H. Frankego radca budowlany Karl Meyer przygotował projekt przebudowy pomieszczeń wnętrza świątyni dla celów wystawienniczych, który zyskał pełną aprobatę. Ponieważ prawnym właścicielem i dysponentem pomieszczeń były władze miejskie, dokonano korekty statutu, w którym pojawił się zapis, iż w przypadku rozwiązania towarzystwa jego własność, w tym zbiory, przejdą na rzecz miasta. Władze miejskie warunkowo przyznały towarzystwu prawo używania chóru. Początkowo na 10 lat. Na cel przebudowy obiektu minister wyznań religijnych przeznaczył 2 tys. marek⁶⁶. Uroczyste otwarcie nastąpiło w listopadzie 1890 r. Od tej chwili

⁶¹ Ibidem s. 5.

⁶² Ibidem, s. 4; *Eröffnung der Sammlung des historischen Vereins*, „Ostdeutsche Presse“ nr 158, z dn. 16.06.1881, s. 1; E. Schmidt, op. cit., s. 3.

⁶³ APB, sygn. 476/22 (wycinki prasowe).

⁶⁴ *Jahresbericht des Historischen Vereins zu Bromberg für das Jahr 1884/1885*, [w:] *Jahrbuch...* 1886, s. 82-83; APB, sygn. 476/22. (Wycinek prasowy: *Erwerbungen für das Museum des historischen Vereins in Bromberg*, bez oznaczenia źródła).

⁶⁵ E. Schmidt, op. cit., s. 12.

⁶⁶ E. Schmidt, op. cit., s. 12-14.

zbiór często określany był jako *Muzeum Towarzystwa Historycznego*⁶⁷, zwłaszcza w notatkach prasowych, gdy pojawiały się informacje o nowych eksponatach, używano już tego określenia.

Przy tej okazji dokonano drobnych korekt, czy – jak stwierdzono – zmian stylistycznych celem wyeliminowania zbędnych obcych słów. Wówczas też formalnie zmieniono nazwę towarzystwa (o czym wspomniano wcześniej) i z dniem 16 listopada 1888 r. funkcjonowało ono jako *Historische Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg*⁶⁸.

Biblioteka bydgoskiego Towarzystwa Historycznego

Zaczątek księgozbioru *Towarzystwa Historycznego* stanowiły ilustracje przedstawiające starą Bydgoszcz, programy uroczystości oraz dokumenty i akta. Podobnie jak w przypadku zbioru archeologicznego część zasobu biblioteki pochodziła z darowizn, przy czym były to raczej dokumenty. Książki (a czasami także dokumenty) najczęściej nabywano drogą zakupu, płacąc za nie z kasy towarzystwa. W pierwszym roku funkcjonowania na zakup książek wydano zaledwie 8,1 marki, przy wpływach do kasy 447,50 marki⁶⁹. W kolejnym roku na rzecz biblioteki zakupiono trzy prace, za kwotę 23 marek. Do biblioteki trafił wówczas w formie darowizny prywatny zbiór (książki, dokumenty, zdjęcia) jednego z członków zarządu Hermanna Frankego. Przekazane materiały w większości dotyczyły Bydgoszczy. Z końcem 1882 r. zbiory biblioteczne obejmowały 24 obrazy i ryciny, 33 rozmaite dokumenty oraz 42 książki⁷⁰. W kolejnym roku pozyskano 13 książek, 8 źródeł, 15 kart, 2 obrazy ilustrujące Bydgoszcz oraz 13 kart, na których zapisane były łacińskie modlitwy⁷¹. Tradycyjnie część zasobu pozyskano od darczyńców, ale na zakup książek i dokumentów wydano 89 marek, spośród ponad 700 marek, które zarząd towarzystwa miał do dyspozycji⁷². W 1884 r. do biblioteki trafiła m.in. książka o historii Torunia i kolejna o roli i znaczeniu bursztynu w starożytności⁷³. Katalog biblioteczny zamykał się numerem 506, przy czym inwentaryzacji bibliotecznej podlegały także zbiory numizmatyczne⁷⁴. W następnym roku w bibliotece pojawiły się: praca na temat historii Prus, wykopalisk archeologicznych w Troi i Mykenach, a także druki ulotne niemieckiego muzeum narodowego

⁶⁷ *Ibidem*, s. 15; *Festmahl zur Feier der Eröffnung des Historischen Museum zu Bromberg, Bromberg* 1890.

⁶⁸ *Satzungen der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg, Bromberg* 1889, s. 1.

⁶⁹ *Jahresbericht...* 1880/1881, s. 6.

⁷⁰ *Jahresbericht...* 1881/1882, s. 2.

⁷¹ *Jahresbericht...* 1882/1883, s. 2.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Jahresbericht...* 1883/1884, s. 1.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 2.

oraz periodyk wydawany przez *Historische Gesellschaft für die Provinz Posen*. W sumie do biblioteki trafiło prawie 50 jednostek⁷⁵. Spośród nowych nabytków, które pojawiły się w 1886 r. w bibliotece warto wspomnieć m.in. opracowanie Bergmanna na temat historii społeczności niemieckiej, polskiej i żydowskiej w Prowincji Poznańskiej, wydane w Turynii w 1883 r.; stary egzemplarz Biblii z miedzianymi okuciami, a także kilkanaście dokumentów, w tym sprawozdania z działalności Zachodniopruskiego Muzeum Prowincjalnego czy berlińskiego Towarzystwa Antropologicznego, Etnologicznego i Prehisotycznego⁷⁶. Przeciętnie rocznie biblioteka powiększała się o około 50 jednostek, wśród których znajdowały się książki, dokumenty, wydawnictwa, druki, ilustracje oraz monety. Dokładny spis jednostek posiadanych przez bibliotekę *Towarzystwa Historycznego* sporządzony został przy okazji ukazania się pierwszego numeru *Rocznika Bydgoskiego Towarzystwa Historycznego dla Obwodu Nadnoteckiego* w 1886 roku.

Zbiory numizmatyczne

Odrębną grupę wśród posiadanych eksponatów stanowił zbiór numizmatyczny. Po pierwszym roku funkcjonowania towarzystwa liczył on około 100 monet (na 201 przedmiotów skatalogowanych). Wśród nich znajdowało się m.in. 7 monet rzymskich z II w. n.e., pozostałe były to monety saskie, rosyjskie, francuskie, szwedzkie, niderlandzkie, niemieckie, polskie, ale i np. meksykańskie. Większość z nich pochodziła ze znalezisk w Bydgoszczy i okolicy⁷⁷. Niektóre monety posiadano w większej liczbie i dopuszczano możliwość wymiany z innymi kolekcjonerami lub sprzedaży⁷⁸. Kolekcję uzupełnił zbiór medali⁷⁹. Pierwszy rzetelny opis zbioru numizmatycznego sporządzony został przez jego opiekuna G. Nehlipa w 1886 roku i ukazał się na łamach *Roczników* wydawanych przez towarzystwo.

Działalność popularyzatorska i odczytowa

W promowaniu idei *Towarzystwa Historycznego*, historii regionalnej i pozyskanych zabytków przeszłości zasłużyło się wiele osób. Jedną z pierwszych był niewątpliwie Albin Kohn, archeolog, pisarz i nauczyciel⁸⁰. Na przełomie maja i czerwca 1880 roku opublikował na łamach „*Berliner Zeitung*” dwie serie artykułów: *Interessantes aus uninteressanten Periode Brombergs* oraz *Die*

⁷⁵ *Jahresbericht des historischen Vereins zu Bromberg für das Jahr 1884/1885*, [w:] *Jahrbuch...* 1886, s. 83.

⁷⁶ *Jahresbericht des Bromberger historischen Vereins für den Netzedistrikt. October 1885-1886*, [w:] *Jahrbuch...* 1888, s. 79.

⁷⁷ W. Garbaczewski, op. cit., s. 272.

⁷⁸ *Jahresbericht...* 1880/1881, s. 6.

⁷⁹ W. Garbaczewski, op. cit., s. 273.

⁸⁰ APB, sygn. 476/22. (Schriftsteller Albin Kohn, wycinek prasowy z pośmiertnym biogramem, bez oznaczenia źródła).

Archäologie auf der Gewerbe-Ausstellung zu Bromberg. Pierwsza z nich składała się z trzydziestu, druga z dziewięciu części. A. Kohn wskazywał czytelnikowi, jak wiele cennych skarbów kryje ziemia bydgoska i jak ciekawa może być jej historia⁸¹.

Duży wkład w działalność popularyzatorską miał redaktor naczelny „Ostdeutsche Presse” Paul Hörner (Hoerner) regularnie publikujący teksty w redagowanej przez siebie gazecie, zwłaszcza w jej niedzielnych dodatkach. Systematycznie relacjonował prowadzone w okolicy prace wykopaliskowe, podkreślając ich efekty i wyliczając nowe nabytki. Specjalny artykuł poświęcił m.in. poszukiwaniu tzw. szwedzkich skarbów w Fordonie i kolejnym wykopaliskom organizowanym na terenie Bydgoszczy. Jednocześnie publikował eseje o tematyce historycznej. Pierwsze z nich dotyczyły m.in. przywileju aptecznego Bydgoszczy⁸², przeszłości miasta Fordon⁸³ czy przysięgi wierności bydgoskich burmistrzów, radców i ławników z 1424 r.⁸⁴ Z kolei 6 grudnia 1883 r. Paul Hörner wygłosił odczyt dla członków towarzystwa na temat rozkwitu handlu bydgoskiego w XVI w.⁸⁵, który następnie został opublikowany w dodatku niedzielnym „Ostdeutsche Presse”⁸⁶.

Kolejnym bydgoszczaninem „promującym” *Towarzystwo Historyczne* u progu jego działalności i historię regionalną był pisarz Justus Rubehn. Opublikował m.in. teksty dotyczące biblioteki klasztoru Bernardynów⁸⁷, omówił dokumentację źródłową przekazaną *Towarzystwu Historycznemu* przez hrabiego Latańskiego z Łabiszyna⁸⁸.

Śmierć J. Rubehna, a następnie P. Hörnera w 1886 r. były ogromnym ciosem dla *Towarzystwa Historycznego*. Na szczęście w tym samym czasie wyraźnie uaktywnił się inny z członków towarzystwa: historyk, nauczyciel dr Erich Schmidt. Szybko okazało się, że jego pojawianie się było poniekąd momentem przełomowym w dziejach bydgoskiego związku⁸⁹. E. Schmidt wszedłszy w skład zarządu kontynuował, a nawet znacznie rozszerzył działania swojego poprzednika w zakresie popularyzacji historii. To dopiero on jako pierwszy w pełni urzeczywistnił

⁸¹ APB, sygn. 476/22 (wycinki prasowe); S. Dyroff, op. cit., s. 42.

⁸² *Ein Bromberger Apothekenprivilegium vom alten Fritz* „Ostdeutsche Presse“ nr 14 z dn. 7.04.1883.

⁸³ *Die Stadt Fordon in früheren Jahrhunderten*, „Ostdeutsche Presse“ nr 16 z dn. 21.04.1883.

⁸⁴ *Ein Treugelöbniß des Bürgermeisters, der Rathmannen und der Schöffen der Stadt Bromberg*, „Ostdeutsche Presse“ nr 18 z dn. 5.5.1883; Dyroff, op. cit., s. 44-46.

⁸⁵ APB, sygn. 476/22 (zaproszenie na wykład).

⁸⁶ *Jahresbericht...* 1883/1884, s. 1, E. Schmidt, op. cit., s. 8.

⁸⁷ *Die Bibliothek des ehemaligen Bernhardiner Klosters in Bromberg* „Ostdeutsche Presse”, nr 36 z dn. 13.09.1883; nr 38 z dn. 29.09.1883.

⁸⁸ *Jahresbericht...* 1882/1883, s. 1.

⁸⁹ G. Ohlhoff, *Towarzystwo Historyczne...*, s. 110.

dalsze cele statutowe Towarzystwa Historycznego, które zakładały działalność wykładową (popularyzatorską) oraz wydawniczą. W dniu 28 października 1886 r. E. Schmidt wygłosił swój pierwszy wykład o bydgoskich księgach ławniczych znajdujących się w archiwum miejskim. Był to nie tylko pierwszy jego wykład, ale jednocześnie zainaugurowanie regularnie odbywających się wykładów w ramach *Towarzystwa Historycznego*⁹⁰. Już 25 marca 1887 r. odbył się kolejny wykład, tym razem prelegentem był H. Franke, który omówił kwestie związane z Kościołem katolickim w Bydgoszczy⁹¹. Tradycję tę kontynuowano z powodzeniem w kolejnym latach.

Działalność wydawnicza

Zgodnie ze statutem pod koniec każdego roku odbywały się zebrania sprawozdawcze, na których przedstawiano wyniki pracy oraz raport finansowy. Sprawozdania roczne (*Jahresbericht des Historischen Vereins zu Bromberg*) zawsze ukazywały się drukiem. Pierwsze z nich za lata 1880/1881 wydano pod koniec 1881 roku, kolejne w 1882, 1883 i 1884 r. Pierwsze cztery sprawozdania stanowiły samodzielne druki, następne znajdowały się w wydawanym przez towarzystwo periodyku.

Wprawdzie kilka miesięcy po powstaniu *Historische Gesellschaft für die Provinz Posen*, podczas zebrania walnego towarzystwa bydgoskiego odbywającego się w listopadzie 1885 r. wysunięto propozycję współpracy z instytucją poznańską w kwestii wydawania czasopisma, to jednak wówczas zwyciężyła opcja podjęcia próby redagowania własnego pisma: *Roczników*. Myśl ta pojawiała się już wcześniej wśród bydgoszczan, ale nie została wprowadzona w życie. Można uznać, że poczynania środowiska poznańskiego były dla nich pewnego rodzaju katalizatorem i zmobilizowały ich do działania.

Począwszy od 1886 r. ukazywał się *Rocznik Bydgoskiego Towarzystwa Historycznego dla Obwodu Nadnoteckiego* (*Jahrbuch des Bromberger historischen Vereins für den Netzedistrikt*). Warto zauważyć, że towarzystwo wówczas nie zmieniło jeszcze nazwy, aczkolwiek sam rocznik poniekąd już nawiązywał do miana, które formalnie przyjęto dopiero w zmianach statutowych dokonanych w 1888 r. We wstępie do wydania pierwszego numeru zarząd stwierdził, że impulsem do rozpoczęcia wydawania własnego periodyku, w którym publikowane byłyby artykuły omawiające wyniki prac towarzystwa, efekty prowadzonych poszukiwań oraz przybliżające historię regionalną, stanowiły namowy i sugestie, które pojawiły się ze strony innych, podobnych towarzystw. Jednocześnie podkreślono, iż

⁹⁰ *Jahresbericht des Bromberger historischen Vereins zu Bromberg für das Jahr 1885-1888. B. October 1886 bis Januar 1888, [w:] Jahrbuch... 1888, s. 81-82.*

⁹¹ *Ibidem*, s. 82.

do decyzji tej dojrzał sam zarząd bydgoskiego towarzystwa⁹². W roczniku znajdowało się zwykle kilka artykułów, tzw. varia, zaś w części końcowej publikowano sprawozdanie z działalności towarzystwa za miniony rok oraz listę członków.

W inauguracyjnym numerze *Rocznika* liczącego niespełna 90 stron opublikowano 5 tekstów. Georg Nehlipp opracował pierwszą część przewodnika po zbiorach *Towarzystwa Historycznego*, dokonując spisu wszystkich zabytków, które aktualnie znajdowały się w posiadaniu towarzystwa. Wszystkie eksponaty podzielił na trzy grupy: 1. broń i narzędzia z kości i kamienia, 2. materiały wykonane z brązu oraz 3. przedmioty metalowe pochodzące z okresu średniowiecza i czasów nowożytnych⁹³. Ze względu na fakt, iż monety stanowiły odrębny zbiór, P. Nehlipp poświęcił im kolejny artykuł, opublikowany w drugim numerze *Roczników*⁹⁴. Spis zawierał nazwę eksponatu, jego numer porządkowy oraz miejsce pochodzenia (naturalnie, jeśli było znane i wcześniej określone). W sumie G. Nehlipp wykazał ponad kilkaset mniejszych lub większych, lepiej lub gorzej zachowanych eksponatów.

Drugi z zamieszczonych tekstów autorstwa E. Schmidta to także spis, tyle że książek, ilustracji i rękopisów należących do towarzystwa. Z zakresu prehistorii, antropologii i historii starożytnej w zbiorze znajdowało się 18 tytułów, przy czym nie jest to liczba posiadanych jednostek (tych było więcej), ponieważ w przypadku czasopism zapisywał je pod jednym tytułem, wskazując jednak, że numerów było więcej niż jeden (naturalnie różnych, a nie tych samych egzemplarzy). Prac na temat historii i geografii wschodnich prowincji państwa pruskiego wyodrębnił 31, a dotyczących samej tylko Bydgoszczy dodatkowych 10. Kolejnych 18 książek trudnych do jednoznacznego zaklasyfikowania zgodnie z przyjętymi normami umieścił w dziale varia. W sumie w 1886 r. księgozbiór *Towarzystwa Historycznego* liczył niemal 100 książek i periodyków. Do tego należy doliczyć około 20 ilustracji i map oraz 24 dokumenty⁹⁵.

Artykuł na temat krzewienia wiedzy o regionie i ożywienia świadomości historycznej jego mieszkańców napisał Gustav Spiethoff (s. 23-38), zaś o historycznych wizytach Hohenzollernów w Bydgoszczy wspominał dr Paul Hoerner (s. 39-55). Autorstwa tego ostatniego były też opowieści o dwóch epizodach wojennych państwa pruskiego, spośród których jeden dotyczył marszu polskiego

⁹² *Przedmowa*, [w:] *Jahrbuch...* 1886, s. 3.

⁹³ G. Nehlipp, *Führer durch die Sammlungen des historischen Vereins. Erster Theil*, [w:] *Jahrbuch...* 1886, s. 5-13.

⁹⁴ Idem, *Führer durch die Sammlungen des historischen Vereins. Münzen*, [w:] *Jahrbuch...* 1888, s. 5-23.

⁹⁵ E. Schmidt, *Verzeichniss der dem historischen Verein gehörigen Bücher, Karten und Handschriften*, [w:] *Jahrbuch...* 1886, s. 14-22.

wojska z pola bitwy pod Lipskiem pod twierdzą Sedan w 1813 r. (s. 56-72). W variach, które opracował także P. Hoerner, znalazł się m.in. list archeologa dr. Schwartza do zarządu bydgoskiego Towarzystwa Historycznego (s. 77-78).

Drugi numer *Rocznika* ukazał się w 1888 r. Otwierała go wspomniana już druga część przewodnika po zbiorach towarzystwa autorstwa G. Nehlippa, w której dokładnie zajął się zbiorem numizmatycznym. Trzy następne „materiały” zamieszczone w drugim numerze przygotował E. Schmidt. W pierwszym z nich przedstawił przyczynki do dziejów siedemnastowiecznej Bydgoszczy (s. 24-38), następnie omówił plan miasta koło 1600 roku (s. 39-51) oraz przygotował spis źródeł znajdujących się w archiwum miejskim w Bydgoszczy (s. 52-63). Całości dopełniały także trzy krótsze teksty określone jako komunikaty. Dotyczyły one prób wyjaśnienia nazwy Fordon (s. 64), dwóch pism okolicznościowych: pierwszego z okazji jubileuszu bydgoskiej fary, a drugiego – Piły (s. 65-72). Ostatni z tekstów nawiązywał do ustnych przekazów na temat zamku bydgoskiego (s. 73-76). Numer tradycyjnie zamykało sprawozdanie zarządu za okres od października 1885 do grudnia 1887 (podzielone na dwie części: A. od października 1885 do 1886, B. od października 1886 do stycznia 1888 r.) oraz spis aktualnych członków towarzystwa (s. 86).

Kolejny numer rocznika ukazał się dopiero w 1891 r., już pod zmodyfikowanym tytułem jako *Rocznik Towarzystwa Historycznego dla Obwodu Nadnoteckiego w Bydgoszczy* (Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg). Było to konsekwencją wspomnianej oficjalnej zmiany nazwy towarzystwa w 1888 r.

Roczniki drukowane były w bydgoskiej drukarni Grünauera (*Gruenauerische Buchdruckerei*). Sytuacja finansowa towarzystwa była na tyle dobra, iż członkowie towarzystwa otrzymywali egzemplarz bezpłatny bez konieczności wcześniejszego podnoszenia opłaty członkowskiej.

Na przełomie 1886/1887 r. przedstawiciele poznańskiego *Towarzystwa Historycznego*, z ówczesnym archiwistą dr. Ehrenbergem na czele, podjęli kolejne rozmowy na temat zacieśnienia współpracy pomiędzy towarzystwami, zwłaszcza w kwestii wydawnictw naukowych⁹⁶. Rozmowy zakończyły się fiaskiem. Ostatecznie jednak w 1888 r. nawiązano bliższą współpracę w zakresie wspólnego wydawnictwa. Zgodnie z zawartą umową bydgoscy działacze mieli możliwość publikowania swoich tekstów w periodyku, a każdy z członków bydgoskiego towarzystwa miał otrzymywać każdorazowo po jednym egzemplarzu czasopisma. Redakcja periodyku miała mieć swoją siedzibę w Poznaniu. Zawarta umowa

⁹⁶ E. Schmidt, op. cit., s. 11.

weszła w życie 1 kwietnia 1888 r.⁹⁷ Porozumienie nie było równoznaczne z rezygnacją z wydawania przez bydgoszczan własnych *Roczników*. Ukazywały się one do 1899 roku.

Podsumowanie

O prestiżu i znaczeniu towarzystwa świadczą jego dokonania i osiągnięcia, ale także fakt posiadania różnorodnych kontaktów, które mają na celu wymianę doświadczeń badawczych i podejmowanie wspólnych inicjatyw. U schyłku lat 80. XIX w., po 8 latach funkcjonowania, *Towarzystwo Historyczne* w Bydgoszczy jako instytucja było członkiem *Gesamtverein der Deutschen Geschichts- und Altertumsverein*, a także od 1886 r. berlińskiego *Towarzystwa Antropologicznego, Etnologicznego i Prehistorycznego*⁹⁸. Utrzymywało regularne kontakty m.in. z gdańskim Towarzystwem Antropologicznym, poznańskim Towarzystwem Historycznym, Muzeum Prowincjonalnym w Gdańsku. Owocem współpracy była wymiana książek, eksponatów czy wydawanych periodyków. Po 1885 r. *Towarzystwo Historyczne* dość skutecznie opierało się podporządkowaniu instytucji poznańskiej. Nie broniło się przed współpracą, ale nade wszystko pragnęło zachować niezależność. Z powodzeniem funkcjonowało przez kilkanaście kolejnych lat, skupiając w swoich szeregach miłośników historii bez względu na narodowość. Z uwagi na strukturę mieszkańców Bydgoszczy oczywiste jest, że wśród jego członków dominowali Niemcy, ale spotykamy także Polaków, zwłaszcza w początkowym okresie jego funkcjonowania. Przykładem jest m.in. lekarz Stanisław Warmiński.

Historical Society in Bydgoszcz (Historischer Verein zu Bromberg) in 1880-1888

keywords: Historical Society, Bydgoszcz, Erich Schmidt

Summary

The Historical Society (Historischer Verein) was established in Bydgoszcz in 1880. Its foundation was initiated by merchant and town councilor Hermann Franke and teacher, Dr. Wilhelm Guttmann. It associated people interested in the history of Bydgoszcz and its area, who promoted its discovery and popularization. During the initial years of its activity, there had been a particular focus on archeological research and collection of objects of historic value. Their work contributed to development of an extensive collection, displayed thanks to the efforts of the

⁹⁷ *Ibidem*, s. 12.

⁹⁸ *Jahresbericht des Bromberger historischen Vereins für den Netzedistrikt, A. October 1885-1886*, [w:] *Jahrbuch...*, 1888, s. 79.

Society in the rooms of the Convent of the Poor Clares in 1890 and the library. Starting from 1886, lectures and popularization activity had started to play more important role. That year marked publishing of the first edition of the *Yearbooks* issued by the *Historical Society*. The Society had its own library. In 1888, its name was changed to the *Historical Society for the Noteć District* in Bydgoszcz, which resulted from the intention to demonstrate the identity of the Bydgoszcz institution after establishing of the *Historical Society* in Poznań (*Historische Gesellschaft für die Provinz Posen*) in 1885.

Historischer Verein zu Bromberg in den Jahren 1880-1888

Schlüsselwörter: Historischer Verein, Bydgoszcz, Erich Schmidt

Zusammenfassung

Im Jahr 1880 wurde in Bydgoszcz *Historischer Verein* gegründet. Urheber seiner Gründung waren: der Kaufmann und Mitglied des Stadtrates Hermann Franke und der Lehrer Dr. Wilhelm Guttmann. Dem Verein gehörten Personen, die an der Geschichte von Bydgoszcz und seiner Umgebung, ihrer Entdeckung und Verbreitung interessiert waren, an. In den ersten Tätigkeitsjahren zeichnete sich der Verein durch eine besondere Aktivität im Bereich der archäologischen Forschungen und der Sammlung von Gegenständen von historischem Wert aus. Das Ergebnis dieser Tätigkeit war eine ansehnliche Sammlung, die dank der Bemühungen des Vereinsvorstands in den Räumlichkeiten des Klarissinnenklosters im Jahr 1890 ausgestellt wurde, und eine Bibliothek. Seit dem Jahr 1886 spielte die Vorlesungs- und Verbreitungstätigkeit eine immer wichtigere Rolle. Damals wurde ebenfalls die erste Nummer der Veröffentlichung *Roczniki [Jahrbücher]* durch den *Historischen Verein* herausgegeben. Der Verein verfügte über die eigene Bibliothek. Im Jahr 1888 wurde der Verein in den *Historischen Verein für den Bezirk an der Noteć [Netze]* in Bydgoszcz umbenannt. Der Änderung des Namens lag der Wille zugrunde, die Eigentümlichkeit der Anstalt von Bydgoszcz der im Jahr 1885 gegründeten *Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen* gegenüber zum Ausdruck zu bringen.